

ТЕХНОЛОГИИ И МОРАЛ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Тракийски научен институт

vkprodanov@gmail.com

TECHNOLOGIES AND MORALITY

VASSIL PRODANOV

Thracian Scientific Institute

Abstract

The article discusses the development of relationship between technologies and morality during the different technology revolutions. This relationship is systematically determined. That is why we should not fall into technological determinism in our explanation of the links between technology and morality. Technology is a tool that can have opposite consequences depending on how it is used. What will dominate depends on the system in which the technology is incorporated, not on the technology itself. If the system works so that not the goals but the means are the basic mechanism of its functioning, it becomes increasingly dangerous and destructive with every new stage of technological development.

Keywords: technology, morality, means, ends, technological determinism, technological revolutions, system consequences, capitalism, moral development

Какво ново - като механизъм за общуване, социализация, въздействие, създаване и упражняване на нови правила – влиза в морала и етиката с всяко голямо технологично откритие и скок в технологиите? К. Ясперс отговаря, че техниката представлява само средство, понякога погрешно разглеждано като самоцел. Проблемът е, че степента на влияние на техниката е толкова голяма, че човек попада под нейната власт и тя започва да функционира като „независима от никого, увличаща всичко със себе си сила“. [Ясперс, 1985: 146]

Всъщност технологиите могат да имат както силно позитивни, така и ужасяващи негативни следствия. Човек прави първите си технологични открития, каквито са каменният нож и огънят, още в каменната епоха преди стотици хиляди години. Още тогава обаче се вижда, че това са технологии, които водят до качествен скок във

възможностите за развитие, но може да се използват и с деструктивни цели. Огънят осигурява топлина в студените дни, служи за подготвяне на храна и оцеляване. Но с него могат да се горят книги и хора, както става неведнъж в историята на човечеството. Подобряването на технологиите води до намаляване на детската смъртност и увеличаване на продължителността на живота с всяка индустриална революция, което е скок и в медицинските технологии и подобряването на начина на живот. Във Великобритания в края на Средновековието средната продължителност на живота на едно новородено дете е 21 години, [A millennium of health improvement, 1998]. През 1841 г., когато е възходът на първата индустриална революция, тя става 42 години при момчетата и 40 години при момчетата. През 2016 г. очакваната продължителност на живота на едно новородено момиченце е вече 83 години, а на момченце 79 години. [Amanda, 2018] Подобреното здравеопазване, създаването на модерни санитарни системи и имунизация, достъпът до течаща вода и по-пълноценното хранене водят до рязко увеличаване на продължителността на живота.

В същото време се наблюдава и противоположната тенденция на рязко увеличаване на броя на загиналите от новопоявяващите се технологии. През Първата световна война, която се води още с технологиите главно на първата индустриална революция, общият брой на пострадалите военни и цивилни е около 45 милиона, като между 15 и 19 милиона умират, а ранените са 23 милиона. През Втората световна война, когато се развиват технологиите на Втората световна революция, броят на загиналите се увеличава и е между 70 и 85 милиона.

При това, колкото по-развита е една технология, толкова по-големи са нейните възможности както за позитивни, така и за негативни следствия. Да се използва за подобряване на живота на милиони хора, но и да служи за унищожение на милиони хора. Още в доиндустриалния период, когато започва развитието на технологиите на Новото време става възможна 30-годишната война в Европа, в която са избити около 10 милиона души, благодарение на оръдията и мускетите, на барута, на печатната машина, с която се разпространява пропаганда и печатат алтернативни на официалната католическа идеология виждания. И така е непрекъснато след това.

Моралната оценка на ставащото в най-висока степен е обусловено от идеологиите, формирани от социално-икономическата система на капитализма на

различни етапи, включително и по времето на държавния социализъм у нас, когато Изтокът и Западът се противопоставят чрез ядрено оръжие на принципа на „взаимно гарантирано унищожение“, което обаче може да има алтернативни оценки, да се вкара в различни ценностни координати. Спомням си една собствена история в началото на 1980-те години, когато след годините на разведряване между двете световни системи започна втора студена война с разполагане на американски ракети в Европа и се заговори, че ядрен сблъсък би бил фатален за човечеството. Тогава на XVII световен философски конгрес в Монреал през август 1983 г. по инициатива на американския философ Джон Сомървил създадохме световна организация „Интърнейшънъл философърс ъгейнст нуклеар омнисайд“ за борба срещу ядреното всеунищожение на човечеството. Аз се включих в нея и получих удари от две посоки. Първата бе от американска – американците обявиха, че това е „организация, враждебна на американското правителство“ и при пътуването ми за участие в нейна конференция в Сейнт Луис претърпях поредица от умишлено организирани логистични и здравословни прекеждия. Втората бе в България, където публикувах в сп. „Философска мисъл“ статия, озаглавена „Ядрената война и справедливостта“, в която развивах тезата, че унищожителните следствия на ядрените оръжия за цялото човечество са такива, че независимо кой започва и как участва в такава война, тя би била несправедлива. Заради тази статия един професор от Военна академия написа серия писма до Генералния щаб на съветската армия, Генералния щаб на българската армия, до ЦК на БКП как с нея съм деморализирал българската армия за бъдещата война със световния империализъм. Не му се обърна официално внимание, защото очевидно у управляващите у нас и в СССР е имало нагласа, че това което пиша е вярно. В случая един конкретен човек, този професор гледаше негативно като американското правителство на виждането за това, че определени технологии са толкова деструктивни, че не може да има позитивна морална оценка за тях, независимо от това кой как ги използва.

Давам този пример, тъй като той е свързан с теоретичния анализ на етиката на технологиите. Те са средство, свързани са с класическото разграничение между категоричен и хипотетичен императив, което средство обаче с всяка последваща технологична революция става все по-мощно във всичките си измерения – като се почне от идеологическото (с него все по-успешно можеш да създаваш идеологически

апарати за манипулация на милиони и милиарди хора) и се стигне до военното (с него все по-успешно можеш да убиваш милиони хора). Кое ще доминира зависи от системата, в която е включена технологията, а не от технологията сама по себе си. Ако тази система функционира така, че не целите, а средствата се превръщат в основен механизъм на функционирането ѝ, тя става все по-опасна и деструктивна. Моралната ѝ оценка е важна, но промените няма да дойдат само с моралното ѝ заклеяване, а с реалната ѝ промяна, свързана с по-базисни социалноикономически причини. А за да видим посоката на тази промяна, трябва да имаме предвид кой е двигателят на развитието на технологиите, а оттук и на функционирането на цялата социална система досега.

Двигателят на развитието на технологиите от времето на манифактурния капитализъм насам е печалбата и капитализмът при всяко падане на нормата на печалбата излиза от стагнацията и кризата чрез разширяване на пазарите, засилване на експлоатацията, войни или нови технологични открития. Технологиите може да бъдат открити там, където няма капитализъм, както е с барута и книгопечатането в Китай, но те си остават любопитен факт, който не влиза в обръщение, защото няма капитализъм. Те функционират там, където има битка за пазарна печалба.

С помощта на технологиите се придобива власт и мощ от капитала и от държавите, които създават стратегии за технологично развитие. Технологиите от своя страна водят до промени в социалните системи и съответни изменения в социално-икономическата, статусната и престижната стратификация. Водеща сред тях е социално-икономическата, която най-силно е корелирана и със статусната, и с престижната.

Технологичните революции са свързани с Кондратиевските цикли на капитализма, отслабване на възможностите за натрупване на капитал, тенденции към рязко падане на нормата на печалба. Промените в технологиите са свързани и с геополитически промени, тъй като държавите, в които започва съответната технологична революция имат хегемонна роля в натрупването на капитал. При това се наблюдава важна закономерност – на ранния етап на технологичните революции винаги има рязко увеличаване на неравенството. На късните етапи има финансилизация, войни, преразпределение на територии. Така е при първата индустриална революция, когато

Маркс развива идеята за абсолютното обедняване. Така е и при втората индустриална революция, известна в САЩ като „първа позлатена епоха“ (first golded age). Същото става и при третата индустриална революция, но този път в глобален план, когато се извършва финансилизация и глобализация на корпорациите и се очертава тенденция към преразпределение на богатството към нови страни от така нар. „Трети свят“, на първо място Китай. Сега при четвъртата индустриална революция новите технологии водят по-ускорено от всякога до технологични монополи, неравенство, нова милитаризация, войни, масови епидемии, разпад на държави.

Технологичните революции имат следствия върху целите социални системи. Сред тези системни следствия са и промените в моралните и правните системи. Рязко усложняване на формалните нормативни системи започва именно с първата индустриална революция и след всяка следваща има ускорено генериране на нови закони, формални и неформални правила. Променя се характерът на труда, неговата организация, професионалната структура, а отгук и формалните и неформални правила в него. При това с увеличаването на конкуренцията и общественото богатство нараства и ролята на неосезаемите, включително и морални фактори във функционирането на пазара. Неслучайно моралът се въвлича във функционирането на пазарната система чрез понятието за социален капитал, чрез доверието, което имаме към съответния продавач на услуга или продукт, което ни кара да предпочитаме него, а не неговия конкурент. Неслучайно идеята за социален капитал се появява паралелно с появата на Центрове по бизнес етика и етически индекси на компаниите, които се превръщат във фактор в конкурентната надпревара и в един от основните елементи на пиара и маркетинга.

Технологичните революции, съчетани с особеностите на функциониране на капитализма са предпоставки за промяната не само на инструменталната, но и на целевата рационалност. Целевата рационалност се оказва обусловена от инструменталната в няколко основни отношения. Първо, всяка нова индустриална революция увеличава скоростта и сложността на социалната система и съвкупността от правила, необходими за функционирането ѝ. Затова и традиционният морал се замества с увеличаващи се с нарастваща скорост нови закони, поднормативни актове и всякакви възможни правилници, каквито има и днес. Второ, променят се базисни морални

правила, задаващи сферата на сакралното, на висшите цели на едно общество. Те могат да се изразяват чрез лозунги като „Аллах акбар“, но и „Отечеството или смърт“.

В традиционните общества моралът е резултат от естественото развитие на отношенията в общностите и на религията. С индустриалните революции усложняването на обществата и скоростта на промените не само превръщат етиката в самостоятелна дисциплина, но тя започва да се разделя на различни поддисциплини и не само да изследва, но и да обосновава генерирането на нови морални правила. Наред с философията на морала се оформят социология на морала, психология на морала, теории за моралните стимули в производството, протича разделение на нормативна и дескриптивна етика, разгръщат се институции за създаване на етически индекси на всякакви възможни равнища. Този процес протича най-напред на национално и интернационално равнище, където в условията на съветски социализъм се появява например Моралният кодекс на строителя на комунизма, а при неолибералния капитализъм – така нар. европейски ценности, евроатлантически ценности, либерално отхвърляне на „езика на омразата“, налагане с помощта на стотици неправителствени организации и западни посланици на шествия в чест на „сексуално различните“ и мултикултурализма, пренаписването на историята в съответния дух. Този процес се разгръща обаче и на институционални и локални равнища, където се появяват кодекси по етика на политически партии, държавни институции, университети, научни институции, корпорации и пр.. Появяват се непрекъснато нови проблемни ситуации и необходимостта от нови морални правила. Нарастващите рискове и непрогнозируеми следствия на най-новите технологии водят до търсенето на етични правила във функционирането на всяка от тях – от етика на изкуствения интелект до етика на големите данни и робоетика. Всичко това изразява ускорението на процесите и усложняването на всички нормативни системи.

Сред системните следствия на технологиите са промените в равенствата и неравенствата, в социалната структура на обществата, в класовите разделения, класовата организация и битки. Популярна е идеята за разделението на обществото на две големи класи – на абсолютно обедняващ пролетариат и капиталисти в началото на първата индустриална революция. После се оказва, че промените са свързани с усложняваща се социална структура в няколко основни координатни системи –

йерархии в богатството, йерархии в капитала, доходни класи, статусни йерархии, йерархии на престижа. Водещи са йерархиите в капитала и богатството, но те не са единствените, възможни са и други, а освен това те добиват значимост в определени периоди, особено при в началото на всяка от индустриалните революции. Затова и групите, които реагират активно и протестираат, може да са свързани с доходни, но може да са недоволни и от статусните си йерархии и йерархиите на престижа. Това е един от факторите за особената роля на интелигенцията в социалните промени, тъй като при нея много важна мотивация е свързана със статусните и престижни йерархии. Това обяснява например защо немалка част от художествената интелигенция, която беше силно подкрепяна и в редица отношения като че ли галено дете на държавния социализъм у нас, в условията на геополитическа промяна се превърна в острие на реставрацията на капитализма.

Друга посока на системна корелация между технологиите и ценностите са промените на системите на образование и социализация с всеки етап на технологичните революции, тъй като те са зависими от знанията и уменията, изисквани от променящите се технологии. Същевременно те са и по-широко системно обусловени, особено с глобализацията на капитала и движението на работна сила, при което може да се създадат условия, каквито наблюдаваме днес в определени региони, включително и у нас, за увеличаването на така нар. умни или интелигентни технологии, свързани с интернет на нещата, но и за увеличаването на хората, чието интелектуално равнище пада. Така се генерира когнитивно и интелектуално неравенство, което в крайна сметка има и ценностни последствия, защото обществата и териториите се разделят на такива, които знаят и могат, и на такива, които не знаят и не могат.

Технологичните революции трансформират начина на производство, намаляват стойността на различни стоки, увеличават общественото богатство, а това променя потребностите, потреблението, а оттук и начина на живот, развлеченията, самооценката, съвкупността от цели, усещането за благополучие и реализация на милиони хора. Върви се като цяло към по-високите равнища на удовлетворяване на потребностите по пирамидата на Маслоу. За нарастващо количество хора значими стават потребности като сигурност, признание, възможности за възходящо развитие. Това обаче в условия на увеличаващите се неравенства, които циклично носят със себе си технологичните

революции при капитализма, е свързано със загуба на социален и икономически статус на милиони хора, като се започне от абсолютното обедняване на работническата класа през първата половина на XIX век и се стигне до загуба на предходния социалноикономически статус на немалка част от предишната средна доходна класа в развитите западни страни днес. А в момента в условията на четвърта индустриална революция имаме увеличаване на броя на хората, характеризирани като прекариат и гиг работници. Това днес води до засилени нагласи у големи групи от хора за това, че губят предходния си статус, претърпяват низходящо развитие, имат усещане на лузъри. Увеличават се социалната поляризация, антиглобалистките и антилибералните нагласи, има обръщане към консервативни ценностни системи.

Промените в комуникационните технологии, като се започне от книгопечатането през XV век и се стигне до мобилния интернет и 5G мрежите днес, са предпоставка за резки скокове в обема на комуникациите между хората, начина на формиране на общности, на обществено мнение, на споделени ценности. Това става основа за промени на идеологическите механизми, системите на възпитание и социализация, начина на функциониране на общественото мнение, системите на социален контрол. Има движение от локалните общности, с локалното обществено мнение, традиции и контрол в аграрните епохи, когато над 90 % от населението на света не е виждало повече от няколкостотин души в своя живот, през общностите в националните публични пространства по време на първата и втората индустриални революции, формирани чрез медиите и масовото образование. В тях се формират силни национални идентичности, а отечеството се превръща в сакрална сфера, задаваща най-висшите ценности, и в предпоставка за лозунги и принципи от рода на „Отечеството или смърт“ и „Венето, после отечеството най-много обичам тебе“. Сега се намираме в преход от глобалните и космополитни идентичности на третата индустриална революция към виртуалните общности, запознанства, социалните мрежи и дигиталните идентичности при четвъртата индустриална революция.

Технологиите правят възможно най-напред движение от локалното публично пространство и непосредствен контакт на конкретно селище към националното публично пространство, създавано от вестника, а след това от радиото и телевизията. През третата индустриална революция във възход е глобалното публично пространство,

което с дигиталните технологии през последните две десетилетия става и глобално виртуално пространство. Това променя характера на публичните въздействия и общественото мнение, осъществяващо контрол върху поведението и ценностите. На ранен етап на развитие същностна характеристика на промяната е създаването на предпостави за разделение между публично и частно, обвързано и с разделението в собствеността. То се превръща в базисно човешко право и водеща ценност в либералната традиция. От третата и особено сега с четвъртата индустриална революция това разделение отслабва, губи все повече значението си, все повече неща от индивидуалния човешки живот стават публични. Тенденцията е с увеличаване на механизмите на контрол и количеството и мащаба на рисковете предходното разделение между публично и частно пространство и ценностите, с които е свързано то да се размива, а в перспектива и да изчезне.

Появата на разделението между публично и частно има като една от важните си причини разделението в дейността на човека извън семейството - в производството, услугите, медиите и изобщо в публични пространства, а от друга страна - животът в семейството, в личните отношения, дома. Това разделение обаче претърпява радикални промени, а с него се променят и отношенията между половете, семейните ценности, поколенията. Върви се от традиционното патриархално семейство към семейството по време на първата индустриална революция, в което мъжът работи извън дома, а жената гледа децата и се извършва така нар. демографски преход към бързо увеличаване на населението. След това се прави преход към масовото образование и намаляването на раждаемостта при втората индустриална революция, а оттам към джендър равенството при третата индустриална революция и рязкото падане на раждаемостта, увеличаването на разводите и на живеещите без сключен брак.

Всяка индустриална революция увеличава възможностите за създаване на богатство и подобряване на начина на живот на стотици милиони хора, но паралелно с това води до увеличаване на рисковете, свързани с работата на машините и убийствата при войните, налагане на господство на една страна над друга страна. Известно е например, че през втората половина на XIX век големите западни държави, в които са развити новите военни технологии, получават възможност с един взвод, въоръжен с картечници да овладеят колониално голяма част от Африка. Втората индустриална

революция води до това, че във войните през XX век са убити повече хора, отколкото от началото на новата ера насам. Третата индустриална революция ражда идеята на Улрих Бек за появата на „обществото на риска“. Технологиите убиват чрез различни механизми – чрез замърсяване на природната среда, чрез катастрофи от различен вид, като се почне от инцидентите с ядрените централи в Чернобил и Фукушима и се стигне до пътно-транспортните инциденти. В наше време за 30 години от пътни инциденти с транспортни технологии са убивани повече хора, отколкото в 30 годишната религиозна война в Европа между 1618 и 1648 г. Всяка година днес в автомобилни инциденти в света загиват близо 1.25 милиона души, което прави средно по 3 287 убити човека на ден. Допълнително има между 20 и 50 милиона души ранени или осакатени ежегодно. [Road Safety Facts, 2019]

Четвъртата индустриална революция рязко увеличава всякакви рискове, като се започне от възможностите чрез кибератаки да бъдат унищожени инфраструктури с мащабите на това, което унищожават ядрените оръжия, и се стигне до всякакви манипулации, измами, биовойни и робовойни, които може да ликвидират по-голямата част от човечеството. Появяват се немислими преди рискове, като например заграбването и манипулацията на данните на милиони хора в една страна от разузнавателни служби или частни структури, намиращи се на другия край на планетата. Технологичните рискове стават всекидневие, неопределеността нараства, тъй като се появяват принципно нови заплахи. Неслучайно Улрих Бек ще заговори за принцип за предпазливостта при ориентиране към нови открития и технологии. Затова и едно от най-бързо развиващите се научни и технологични направления в момента е изследването и реагирането на рисковете, и то на първо място на рисковете от новите технологии. Така например в химическата промишленост на САЩ за изследване на рисковете се харчат между 25 и 30 % от цялото финансиране на научните разработки, а във фармакологията този процент достига 50 %. Бързо се увеличава броят на експертите по оценката и управлението на рисковете, в психологията възниква ново направление – психология на възприятието на рисковете. Към технологиите, които са най-голяма заплаха се отнасят нови видове оръжия, свързани с хибридни биоподобни наносистеми и наноструктури, самопроизвеждащи се биоподобни наноструктури с непредсказуеми свойства, изкуствени биологични и хибридни организми, способни на самоорганизация,

адаптация, самообучение и възпроизводство, технологии за извличане на информация и промишлен шпионаж. [Ястреб, 2014:189-194]

Това, което засилва и позитивните, и негативни следствия от всеки последващ етап от развитието на технологиите, а също така има и деструктивни следствия за морала, е на първо място социално-икономическата система на капитализма. Реалният морал се определя от социално-икономическата система, а технологиите засилват нейното въздействие. А капитализмът като система рязко увеличава именно липсата на реален морал. Азбучно известни от много изследвания са две корелации. Първата е, че колкото по-богат е един човек, толкова по-малко е склонен да дарява като процент от това, което има. Втората е, че неокласическият икономикс, опиращ се на идеите за хомо економикс и свободния пазар прави обучаваните в този дух студенти егоисти, за разлика от политикономията. Но това има и по-дълбоки следствия на нарастващ индивидуализъм и атомизация на обществото в резултат от неолиберализацията в последните десетилетия, което се потвърждава от множество изследвания. През 1920-те години например само 5 % от американците живеят сами, а днес над една четвърт живеят сами, което е най-високото ниво в историята на страната. В резултат на това употребата на антидепресанти само през последните 20 години е скочила с 400 %. Или ако вземем друго морално измерение, свързано с богатството на социалните групи. Изследване в Университета в Торонто показва, че богатите са по-малко щедри от бедните. При това колкото по-голямо е неравенството, толкова по-малко са щедри богатите. При друго изследване се наблюдава поведението на хора с евтини и със скъпи коли. Тези със скъпите коли е по-вероятно да се опитат да изпреварят другите от тези с по-евтините коли. На пешеходни пътеки проучването показва, че почти всички шофьори с евтини коли намаляват скоростта и изчакват пешеходците, докато тези със скъпите коли са много по-малко склонни да правят това. Изследванията показват също, че по-богатите е много по-вероятно да мамят при игри, задачи, преговори, в работата си. Изследователи от Нюйоркския психиатричен институт правят проучване сред 43 000 човека и откриват, че богатите е по-вероятно да си излязат от магазина със стока, която не са платили, в сравнение с бедните. [Ryan, 2019] От всички тези проучвания виждаме не само, че моралът е зависим не от технологиите, а от класовата принадлежност, но и това, че ако си от богатите класи, които са и в управленските

структури или държат тези структури под контрол, много по-малко ще се съобразяваш с него. И можем да предположим, че именно те могат да се възползват от негативните възможности на технологиите, за да запазят позициите си.

Във всеки случай експоненциалното развитие на нови технологии и ускорената промяна правят света все по-неравновесен, водят го към точки на бифуркацията и само алтернативни сценарии или контрафактически подход могат да ни дадат отговор дали ще се тръгне към саморазрушаване на човечеството чрез новите технологии или към промени на логиката на функциониране на системата, която превръща печалбата и съответно хипотетичните императиви в самоцел. [Todorova, 2015]

ЛИТЕРАТУРА

Ястреб, Н. А. (2014). Конвергентные технологии: философско-методологический анализ, Вологда: ВоГУ.

Ясперс К. (1986). Современная техника, В: *Новая технократическая волна на Западе*, Под ред. В.М. Леонтьева, М.: Прогресс.

Amanda, Ruggeri. Do we really live longer than our ancestors?, Available at: <http://www.bbc.com/future/story/20181002-how-long-did-ancient-people-live-life-span-versus-longevity>, [Accessed October 3, 2018]

A millennium of health improvement, Available at: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/241864.stm>, [Accessed December 27, 1998].

Road Safety Facts, In: *Association for Safe International Road Travel*, Available at: <https://www.asirt.org/safe-travel/road-safety-facts/>, [Accessed September 30, 2019]

Ryan, Christopher. Why Are Rich People So Mean?, In: *Wired*, Available at: <https://www.wired.com/story/why-are-rich-people-so-mean/>, [Accessed September 26, 2019]

Todorova, M. (2015). Counterfactual Construction of the Future: Building a New Methodology for Forecasting. // *World Future Review*, Vol. 7, N 1